

Naxçıvan Teatrı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

1917-1918-ci illərdə Rusiyada və Zaqafqaziyada gedən ictimai-siyasi proseslər Naxçıvandakı abı-havada da öz təsirini göstərirdi. Naxçıvan Teatrının fəalları da repertuar seçimində zamanın nəbzini tutmağa, baş verən hadisələrə səhnədən öz münasibətlərini bildirməyə çalışırdılar.

Bu zaman irihəcmli pyeslərlə yanaşı, Mirzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun, Əli Nəzminin və Əliqulu Qemküsarin satirik şeir və hekayələri, felyetonları əsasında hazırlanan vodevillər, səhnəciklər, meyxana konsertləri tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Teatrın aktyorları məhz bu dövrdə şəhərdə teatr sənətinə artan böyük marağı və məhəbbəti duyaraq "Xeyriyyə Məktəbi"nin nəzdində "İmdad" dram dərməyi, "Tərbiyyə Məktəbi"ndə "Ümid" dram dərməyi, "Qız Məktəbi"ndə isə qızlar üçün dram dərməyinin yaradılmasında xüsusi fəallıq və yaxından köməklik göstərmişlər.

1918-ci il Azərbaycanın tarixinə qara və qırmızı rəqəmlərlə yazılmış bir ildir. Həmin ilin əvvəllərində Bakıda, digər bölgələrdə, o cümlədən Naxçıvanda erməni və rusların daşnak-bolşevik birləşmələri

tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı, talan və dağntılar, qarət və yağınlar nəticəsində xalq gөрünməmiş dəhşətlərlə, faciələrlə üzləşdi. O zaman Bakıda yaşayan və burada müəllimlik edən Hüseyn Cavid 1918-ci ilin məlum mart hadisələri zamanı daşnaklar tərəfindən həbs edilmiş və bir müddətdən sonra xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində azad olunub, İrandan keçərək Naxçıvana gəlmişdi.

O dövrdə ziyahılar arasında böyük nüfuza malik olan və artıq görkəmli şair və dramaturq kimi tanınan Hüseyn Cavidin gəlişi, xüsusilə Naxçıvan Teatrının və "Rüşdiyyə Məktəbi"nin kollektivi tərəfindən böyük sevincle qarşılandı. Cavid əfəndinin təşəbbüsü ilə məktəbin nəzdində "Ədəbi məclis" təşkil olunur. Yerli şairlər, ziyahılar vaxtaşırı bu məclisdə toplaşaraq Naxçıvanın ağır vəziyyətini, ermənilərin kəndlərə basqınlarını müzakirə edir, bu şəraitdə qurtuluş yollarını arayıb, yeni yazılmış və baş verən ha-

disələri əks etdirən şeir və məqalələri təhlil edir, teatrın gələcək işlərindən söhbət açırdılar. Rza Təhməsin, Bəhruz Kəngərli, Əli Xəlilov, Həsən Səfərli, Rza İsfəndiyarlı və teatrın truppasına yenidən qəbul olunmuş Mirhəsən Mirişli də bu məclisin fəal üzvlərindən idilər.

Hüseyn Cavid "El güzgüsü"nin üzvləri, yeni Naxçıvan Teatrının yaradıcı heyətilə tez-tez xüsusi görüşlər keçirir, milli ruhlu pyeslərin tamaşaya hazırlanmasını tövsiyə edir, belə pyeslərin əldə olunmasında onlara lazımı köməklik göstərirdi. Məhz onun məsləhətilə Əbdülhaq Həmidin "Hind qızı" əsəri teatrın kollektivi tərəfindən tamaşaya hazırlanırdı. Hind xalqının müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsindən bəhs edən bu tamaşanın rejissoru Rza Təhməsin, rəssamı Bəhruz Kəngərli olmuş, baş rollarda Mirhəsən Mirişli, Həsən Səfərli və Rza İsfəndiyarlı çıxış etmişlər. İlk tamaşadan toplanan pul qaçqınlara və yoxsul şagirdlərə paylanmışdır.

1918-ci ilin iyununda daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldurlarının Naxçıvan torpaqlarına vəhşicəsinə hücumları başlandı. Onlarla kənd dağıdıldı, talan edən, yandırır vəran qoyan daşnaklar görünməmiş vəhşiliklə qadınlara, qızlara, körpələrə və südəmərələrə belə acımadan bütün kənd əhalisini qılıncdan keçirir, güllələyir, diri-diri yandırırıldı.

Belə bir vəziyyətdə Naxçıvan şəhərində də normal həyat pozuldu və şübhəsiz ki, bir sıra təşkilatlar kimi teatr da öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

Demək olar ki, Şərurdan Ordubadadək bütün Naxçıvan ərazisinin işğala, əhalinin isə kütləvi soyqırımına məruz qalması təhlükəsi yaranmışdı. Yerli camaatın qəhrəmancasına müqavimətinin tükenmək üzrə olduğu bir məqamda komandan Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı altında şanlı türk ordusu sərhəddi keçərək Naxçıvan əhalisinə yardıma yetişdi. Xilaskar ordu qısa bir zamanda quldur daşnak dəstələrini darmadağın edərək Naxçıvan ərazisinin onlardan təmizlədi. Xalq rahat nəfəs aldı və öz dinc yaşayışını bərpa etdi. Həyat öz axarı ilə davam etməyə başladı. O dövrdə Araz-Türk Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük xidmətləri olan Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanı da mədəniyyətin, maarifin də çiçəklənməsinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. Bacarıqlı bir sərkərdə və təşkilatçı olmaqla yanaşı, istedadlı bir şair və rəssam olan K. Qarabəkir paşa eyni zamanda bir teatr həvəskarı idi. Məhz buna görə o, Naxçıvanı da teatr olduğunu bilən kimi Hüseyn Cavidin bilavasitə yardımı ilə yenidən fəaliyyətini bərpa edən "El güzgüsü"nin üzvlərlə

tanış olur. "El güzgüsü"ndeki növbəti ədəbi yığıncaqda Kazım bəy tərəfindən Naxçıvan Teatrının fəaliyyətini yenidən canlandırmaq təklifi irəli sürülür.

Bu təklif böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanır. K. Qarabəkir paşa türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığından bəhs edən Namiq Kamalın "Vətən və ya Silistre" əsərinin tamaşaya qoyulmasını tövsiyə edir və teatrın rejissoru Rza Təhməsinin, rəssamı Bəhruz Kəngərliyə icazə alaraq həmin tamaşanın quruluşunda və səhnə tərtibatında yaxından iştirak edir. Tamaşanın ərəşəyə gəlməsində Hüseyn Cavid də Rza Təhməsinə, Bəhruz Kəngərliyə və paşaya öz köməkliliyini əsirgəmir. XIX əsrdə Kırım müharibəsi zamanı Türkiyə üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Silistrə qalasının qəhrəmancasına müdafiəsini əks etdirən bu tamaşa ilk dəfə Naxçıvan Teatrında 1918-ci il sentyabrın 25-də nümayiş etdirilir (2, s. 43). Tamaşadan əvvəl Rza Təhməsin pərdə önünə çıxaraq Naxçıvanın xilasını, burada maarif və mədəniyyətin dirçəlişini, xüsusilə də Naxçıvan Teatrının bərpası üçün Kazım Qarabəkir paşaya bütün naxçıvanlıların adından dərin minnətdarlığını bildirmiş, "Vətən və ya Silistrə" tamaşasının ərəşəyə gəlməsində paşanın yorulmaz fəaliyyətindən söhbət açmışdır. Sonra K. Qarabəkir paşanın "Rüşdiyyə Məktəbi"ndə ara-sıra maraqlı söhbətlərini dinləyən tələbələr səhnəyə çıxmış, həzin türk musiqisinin müşayiətilə paşanın şeirlərini söyləmişlər.

Sonda tələbələrə Lətif Hüseynzadə dəstədən irəli çıxıb yoldaşları adından məktəblərinə Kazım Qarabəkir paşanın adının verilməsini təklif etmişdir. Bu zaman bütün salondakılar ayağa qalxaraq bu təklifi sürəkli alqışlarla qarşılamışlar. Birinci sırada, Hüseyn Cavid, Rəhim xan, Cəfərqulu xan və digər rəsmi şəxslərlə əyləşmiş paşa da qalxıb üzünü salona çevirərək hamıya dərin təşəkkürünü bildirmişdir. Sonra "Vətən və ya Silistrə" tamaşası göstərilmişdir. Çox uğurla keçən ilk tamaşa dəfələrlə alqışlanmış, tamaşaçılar böyük ruh yüksəkliyi və xoş təəssürlərlə teatrda ayrılmalı. İlk tamaşada əsas rolları Həsən Səfərli, Mirhəsən Mirişli, Rza İsfəndiyarlı və Əli Xəlilov ifa etmişlər. Yaradıcı heyəti böyük sevinclə təbrik edən Hüseyn Cavid bu tamaşanın gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət daşıyacağını qeyd etmişdir.

Bu tamaşadan sonra yenə də K. Qarabəkir paşanın təşəbbüsü ilə Namiq Kamalın "Zavallı çocuk" əsəri tamaşaya qoyulur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, hər iki əsər Naxçıvandan sonra Bakıda və Tiflisdəki Azərbaycan Dram Teatrında tamaşaya qoyularaq bir

müddət repertuarda möhkəm yer tutmuşdur. Az sonra Naxçıvan Teatrında Hüseyn Cavidin təşəbbüsü ilə Əbdülhaq Həmidin "Əşbər" adlı mənəm əsəri tamaşaya hazırlanır. Əsərdə Hindistanın Pəncab vilayətinin hökmdarı olan Əşbərin öz xalqı ilə birgə Makedoniyalı İsgəndərin işğalçı yürüşünə qarşı apardığı müharibədən bəhs edilir. Bu tamaşanın da hazırlanmasında Kazım Qarabəkir paşa yaxından iştirak etmişdir. Müvəffəqiyyətlə keçən ilk tamaşadan sonra teatrın bütün kollektivinin, Hüseyn Cavid başda olmaqla ziyalıların və teatrsevər gənclərin də iştirak etdikləri mütəakirə zamanı K. Qarabəkir paşa çıxış edərək bildirmişdir ki, bir hərbiçi kimi o, müharibənin nə demək olduğunu çox gözəl bilir və müharibələrə kəskin nifrət bəsləyir, eyni zamanda müharibə əleyhinə yeni-yeni əsərlərin yazılmasını və imkan daxilində səhnəyə qoyulmasını istəyir. Paşa burada qeyd etmişdi ki, Cavid əfəndi hazırda bu mövzuda "İblis" adlı yeni pyes üzərində işləyir və bu mənəm əsərin bezi parçaları ilə müəllif onun tanış etmişdir. Kazım bəy gələcəkdə bu əsərə də səhnə həyatı verilməsində öz köməyini əsirgəməyəcəyini açıqlamışdır.

Lakin Kazım Qarabəkir paşanın İstanbulla çağırması onun Naxçıvan Teatrında gələcək planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. 1918-ci il oktyabrın 31-də bütün Naxçıvan əhli, o cümlədən teatrın kollektivi böyük türk oğlunu, görkəmli sərkərdə, istedadlı şair və səhnə fədaisini şəhər dəmiryol vağzalından böyük bir məhəbbət və nisgillə yola saldı. Qarsa istiqamət götürən qatar onun həmişlik olaraq Naxçıvandan apararsa da Kazım bəy ömrünün sonuna kimi bu torpağı xatırlamış, xüsusən də Naxçıvan Teatrının fəaliyyəti barədə imkan düşdükcə məlumat əldə etməyə çalışmışdır. 1919-cu ildə Naxçıvan Teatrı Kazım Qarabəkir paşanın "Türk yılmaz" adlı şeirlər toplusu əsasında müxtəlif səhnəciklərdən ibarət eyniadlı tamaşa hazırlamışdır.

1918-ci il noyabrın əvvəllərində Türkiyənin ordu hissələri Naxçıvanı tamamilə tərk etdi. Bundan istifadə etmək istəyən daşnak quldurları yenidən Naxçıvan ərazisinə soxulmağa cəhdlər göstərməyə başladılar. Lakin yenidən yaradılmış Araz-Türk Cümhuriyyətinin ordusu düşməne layiqli cavab verirdi. Dekabr ayının ortalarında qərb istiqamətindən Naxçıvana hücum keçən ermənilərlə əsl müharibə başlandı. Bir neçə gün davam edən bu vuruşmada daşnak dəstələri darmadağın edilərək geri oturduldu və Araz-Türk Cümhuriyyətinin sərhədlərindən xeyli uzağa qovuldu. Bu böyük və şanlı qələbə münasibətilə Naxçıvan Teatrının binasında, dekabr ayının 17-

də möhtəşəm konsert təşkil olunmuş və həmin gecədə vətənpərvər ruhlu şeirlər səslənmiş, səhnəciklər göstərilmiş, nəğmələr oxunmuş, rəqslər və xalq mahnıları ifa olunmuşdur. Bu konsertdən toplanan vəsaitdən əsgər və zabitlərə pul paylanmış, hədiyyələr alınmış, onlar üçün ziyafətlər təşkil olunmuşdur.

Azərbaycanda möhkəm addımlarını atan demokratik respublikanın müstəqillik, vətənpərvərlik və millilik abı-havası artıq Naxçıvanda da hiss olunmağa başlayır. 1919-cu ildən başlayaraq burada maarif və mədəniyyət demək olar ki, yeni bir mərhələyə qədəm qoyur, bu tipli müəssisələrin sayı get-gedə artmağa başlayır. Müxtəlif məktəblərin nəzdində olan dram dəstələri öz fəaliyyətlərini genişləndirir, Naxçıvan Teatrı isə milli vətənpərvərlik ruhunda əsərlərin sayını artırmaqla, şüurların məhz bu ruhda formalaşması naminə belə pyeslər üzərində işi daha da gücləndirirdi.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvan Teatrının fəaliyyəti sovet dövründə yazılmış və nəşr edilmiş kitab və məqalələrdə xeyli təhrif olunmuşdur. Belə hallara Azərbaycanın digər teatrlarının məhz həmin illərdəki fəaliyyətini əks etdirən yazılarda da rast gəlinir. Guya bu dövrdə müsavət hökuməti mədəniyyətə, xüsusən də teatrlara çox biganə, laqeyd, ögey münasibət bəsləmişdir.

Bu dövrdə ümumiyyətlə təkcə Naxçıvanda deyil, bütünlüklə yenidən qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasında vəziyyət olduqca gərgin idi. Xüsusən 1919-cu ildə gənc, müstəqil respublika hakimiyyətin əsas fəaliyyəti dövlətin möhkəmləndirilməsinə, milli ordu quruculuğuna, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə və ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsinə yönəlmişdi. Bütün bunlarla yanaşı elm, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələri də unudulmamışdı. Məhz həmin ildə Bakı Dövlət Universiteti yaradılmış, orta təhsil müəssisələrinə diqqət artırılmış, onların təhsili, savadı müəllimlərlə təminatna xüsusi fikir verilmiş, yeni xəstəxanalar açılmış və onlara savadlı mütəxəssislər cəlb edilmişlər. Ən maraqlısı budur ki, ADR-də o zaman heç bir teatra sovet dövründə olduğu kimi repertuar dikte olunmamış, onların fəaliyyətinə tam müstəqillik verilmişdi.

Həmin dövrdə, yeni 1918-ci ilin yayından 1920-ci ilin yaymadək Naxçıvan Teatrı da müstəqil repertuar seçərək öz işini davam etdirmişdir. Bu müddət ərzində teatrdə həvəskar aktyorların sayı xeyli artmış və onlar böyük sövqlə, ekşer hallarda təmənnaşlıq olaraq repertuarda olan tamaşalarda iştirak etmişlər.

Teatrın repertuarı da xeyli zənginləşmiş və vaxtaşırı Mirzə Fətəli Axundovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfiqar Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri və səhnələşdirilmiş bir neçə vodevillərlə yanaşı, Əbdülhəq Həmidin və Namiq Kamalın da əsərləri dəfələrlə nümayiş etdirilmişdir.

1919-cu ilin ən maraqlı və tarixi hadisələrindən biri də C. Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərinin Təbrizdə yerli və Naxçıvan aktyorlarının birgə səylə tamaşaya qoyulmasıdır. Elə bu münasibətlə Naxçıvan truppası ilə Təbrizə gedən Böyük xan Naxçıvanski bir daha geri dönməyərək həmişəlik orada qalır və Cənubi Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafı naminə hərtərəfli fəaliyyət göstərir.

O zaman aktyorlarla bərabər Mirzə Cəlil özü də Təbrizə getmək üçün Naxçıvana gəlir və yola düşməzdən bir neçə gün əvvəl teatr kollektivlə birgə yenidən yazdığı "Anamın kitabı" pyesinin ilk oxunuşunu keçirir. Müzakirə zamanı pyesdəki bəzi məqamlar üzərində yenidən işləyəcəyini bildiren müəllif Təbrizdən döndükdən sonra bu əsərin ilk dəfə məhz Naxçıvan Teatrında tamaşaya qoyulmasını arzu edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətini əks etdirən "Molla Nəsrəddin" kitabının, "1920-ci il" bölməsində göstərilir: "Yanvar ayı. Mirzə Cəlil "Anamın kitabı" və "Kamaçça" pyeslərini Şuşada yazıb qurtarmışdır." Sonra kitabın müəllifi Qulam Məmmədli belə bir qeyd verir: "Şübhəsiz ki, hər iki əsər bir ay ərzində yazıla bilməzdi. Ehtimal ki, bu əsərlər qabaqcadan yazılmış, 1920-ci ilin yanvar ayında surətləri köçürülərkən, həmin tarix qeyd edilmişdir".

Buradan da "Anamın kitabı"nın Naxçıvan Teatrında ilk oxunuşu və müzakirəsinin keçirilməsi faktı təsdiqlənir. Lakin təəssüf doğuran haldır ki, belə bir kitabda - salnamədə Mirzə Cəlilin 1919-cu ilə dair fəaliyyəti tam işıqlandırılmamışdır. Xüsusən də həmin ildə onun Təbrizdə olması və burada Naxçıvandan mühacirət edən, həmçinin müvəqqəti olaraq bu şəhərə gələn naxçıvanlı aktyorlarla birgə "Ölülər" in tamaşaya qoyulmasında iştirak etməsi əks olunmamış, Təbrizdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının çap edilməsindən söhbət açılmamışdır. O dövrü Naxçıvan Teatrının görkəmli aktyoru, xalq artisti Səməd Mövləvi belə xatırlayırdı: "1919-cu ildə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizdə idi. O, Naxçıvandan Təbrizə mühacirət etmiş naxçıvanlı teatr həvəskarlarını toplayıb "Ölülər" pyesini tamaşaya qoymağı məsləhət gördü. Bu vaxt Təbrizdəki teatra şəhə-

rin köhnə, tərəqqipərvər ziyalılarından olan Mehdi-xan rəhbərlik edirdi. Yerli dindarlar ona "babi Meh-dixan" deyirdilər. Həmin şəxsin yaxın köməkçisiylə bu iş həyata keçirildi".

S. Mövləvi qeyd edir ki, tamaşanın başlanmasına yaxın sensor əsəri tələb edir və onu böyük ixtisarla geri qaytarıb bu şəkildə oynanılmasına göstəriş verir. Mirzə Cəlil əsəri belə vəziyyətdə oynamağı məsləhət görmür. Qərar alınır ki, tamaşanın olmayacağını səhnədən tamaşaçılara elan etsinlər. Lakin Mehdi-xan buna mane olaraq bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür və əsərin olduğu kimi oynanılmasını tapşırır. Tamaşa böyük müvəffəqiyyətlə keçir. Teatrı mühəsirəyə alan polis tamaşa qurtaran kimi aktyorların demək olar ki, hamısını həbs edir. Şəhər Polis İdarəsinin rəisi Mirzə Cəlili və Mehdi-xanı çağıraraq cərimə etdikdən sonra aktyorları azad edirlər. Bu tamaşadan toplanmış pul vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizdə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini nəşr etdirir.

1919-cu ilin yayında hamının intizarla gözlədiyi "İblis" pyesini yenidən tamamlayan Hüseyn Cavid əsərin ilk oxunuşunu Naxçıvan Teatrında keçirir. Kollektiv tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və rəğbətlə qarşılanan bu pyesin müzakirəsindən sonra Hüseyn Cavid əsər üzərində bir daha işləyəcəyini, bəzi əlavə və düzəlişlər edərək onu yenidən məhz bu kollektivə təqdim edəcəyini bildirmiş, pyesə ilk səhnə həyatının da Naxçıvanda verilməsini arzulamışdır. Bundan sonra Bakıya gedən böyük dramaturqun bir daha doğma Naxçıvana gəlmək imkanı olmamışdır.

1920-ci ildə 6 mart tarixli "İstiqlal" qəzeti yazırdı: "Məşhur müqtədid şairlərimizdən Hüseyn Cavid "İblis" namında bir pyes qələmə almışdır. Neçə gün bundan müqəddəm Cavid əfəndi pyesini "Yaşıl qələm" dərnəyində oxumuşdur. İndi Dövlət Teatr aktyorları arasında "İblis"i səhnəyə qoymaq fikri ayanmışdır. Lakin əsərin ilk dəfə səhnəyə qoyulması Azərbaycanda deyil, Aşqabadda baş tutmuşdur.

Beləliklə, 1919-cu ildən 1920-ci ilin ortalarına-qədər müstəqil, demokratik respublikanın tərkibində olan Araz-Türk Cümhuriyyətinin paytaxtı Naxçıvan şəhərində maarif və mədəniyyət müəssisələri, həmçinin də teatr mübariz, məhsuldar və səmərəli bir şəkildə öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

● ƏLƏKBƏR QASIMOV,
*AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun
əməkdaşı*